

-ग्रंथ परिचय-

“रुपयाचा प्रश्न: त्याचा उगम आणि त्याचे निराकरण”

(“The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution”)

लेखक – डॉ. बी. आर. आंबेडकर

(प्रथम प्रकाशन - January 1, 1923 by P. S. King & son, ltd.)

सिद्धार्थ ह. मेश्राम

सहयोगी प्राध्यापक

अर्थशास्त्र विभाग, सेठ केसरीमल पोरवाल महाविद्यालय, कामठी

डॉ. बी. आर. आंबेडकर लिखित "द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी: इट्स ओरिजिन अँड इट्स सोल्युशन" या ग्रंथाला शंभर वर्षे पूर्ण झाल्याबद्दल या ग्रंथाचा परीचय सादर करतांना आनंद होत आहे. 1923 मध्ये प्रथम प्रकाशित झालेला हा ग्रंथ भारतीय आर्थिक विचारांच्या इतिहासात एक महत्त्वपूर्ण टप्पा मानला जातो. हा ग्रंथ म्हणजे केवळ अर्थशास्त्रावरील पुस्तक नाही तर वसाहतवादी भारतातील आर्थिक इतिहास आणि धोरणांचे सखोल संशोधन आहे. हे मौलिक साहित्य, ब्रिटिश राजवटीत भारतीय चलन व्यवस्थेचे सखोल व चिकित्सक विवेचन प्रदान करते आणि तत्कालीन आर्थिक आव्हानांवर विचारपूर्वक उपाय सुचवते. तत्कालीन रुपयाच्या समस्येचे मूलगामी विश्लेषण प्रदान करणारे हे पुस्तक अर्थशास्त्र, वसाहतवादी इतिहास आणि धोरण निर्मितीमध्ये स्वारस्य असलेल्या प्रत्येकासाठी वाचनीय आहे. डॉ. बी. आर. आंबेडकरांच्या आर्थिक दूरदृष्टीमुळे आणि स्पष्ट विचारसरणीमुळे हा ग्रंथ आजही तितकाच प्रासंगिक आणि महत्त्वाचा आहे.

ऐतिहासिक संदर्भ आणि पार्श्वभूमी

डॉ. आंबेडकरांच्या या मौलिक कृतीचे महत्त्व समजून घेण्यासाठी 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या भारताच्या ऐतिहासिक संदर्भाचा आढावा घेणे आवश्यक आहे. भारत जेव्हा ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीखाली होता तेव्हा भारताची अर्थव्यवस्था ब्रिटिश साम्राज्याच्या गरजा आणि धोरणांमुळे खूप प्रभावित झाली होती. 1898 मध्ये चांदीच्या मानकावरून सोन्याच्या विनिमय मानकात संक्रमण होऊन, चलनप्रणाली प्रवाही अवस्थेत

होती. प्रामुख्याने चांदीचे चढ-उतार मूल्य आणि वसाहती आर्थिक धोरणांद्वारे लादलेल्या ताठरपणामुळे हे संक्रमण महत्त्वपूर्ण अस्थिरतेने चिन्हांकित होते. या आर्थिक गोंधळाच्या पार्श्वभूमीवर उदयास आलेला हा ग्रंथ आहे. या अस्थिरतेची कारणे आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे विपरीत परिणाम हे पुस्तक बारकाईने तपासते. आंबेडकरांचा दृष्टीकोन विश्लेषणात्मक आणि अनुभवजन्य असा दुहेरी आहे, आपल्या युक्तिवादांचे समर्थन करण्यासाठी त्यांनी विविध ऐतिहासिक तथ्यांचा उपयोग केलेला आहे.

ग्रंथ रचना आणि सामग्री

हे पुस्तक एकूण सात प्रकरणांमध्ये विभागले गेले असून त्याची पृष्ठसंख्या ३०९ आहे, प्रत्येक प्रकरण रुपयाच्या समस्येच्या वेगळ्या पैलूंवर लक्ष केंद्रित करते. आंबेडकर भारतातील चलनाच्या ऐतिहासिक उत्क्रांतीचा मागोवा घेऊन सुरुवात करतात, ब्रिटिश वसाहती काळापूर्वीच्या विविध चलन प्रणालींचे सर्वसमावेशक विहंगावलोकन प्रदान करतात. हा ऐतिहासिक दृष्टीकोन महत्त्वाचा आहे कारण तो रुपयाच्या संकटाला कारणीभूत असलेल्या जटिल गतिशीलतेला समजून घेण्यासाठी पार्श्वभूमी तयार करतो.

आंबेडकरांच्या विश्लेषणातील प्रमुख बलस्थान म्हणजे चांदी मानकापासून सोने विनिमय मानकापर्यंतच्या संक्रमणाचे तपशीलवार परीक्षण होय. ते वसाहतवादी अधिकाऱ्यांच्या निर्णय प्रक्रियेचे टीकात्मक मूल्यांकन करतात आणि अंमलात आणलेल्या धोरणांच्या उणिवा ठळकपणे मांडतात. आंबेडकरांनी असा युक्तिवाद केला की, सुवर्ण विनिमय मानकावरून

स्विच करणे चुकीचे होते आणि ते चुकीच्या पद्धतीने अंमलात आणले गेले, ज्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचे गंभीर आर्थिक परिणाम झाले.

मौद्रिक व्यवस्था आणि सुवर्ण मानक

(Monetary Systems and Gold Standards)

भारतात अस्तित्वात असलेल्या विविध चलन प्रणालींचे परीक्षण करून आंबेडकर त्यांचे विश्लेषण सुरू करतात. ते भारतीय रुपयाच्या इतिहासाचा व त्याच्या उत्क्रांतीचा चांदीवर आधारित चलनापासून ते सोन्याच्या मानकांशी अंतिम संबंधापर्यंतचा आढावा घेतात. आंबेडकरांनी द्विधातू (चांदी आणि सोने) मानकावरून सोने-विनिमय मानकाकडे जाण्याच्या ब्रिटिश निर्णयावर टीका केली, व त्याचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे दुष्परिणाम अधोरेखित केले.

आंबेडकरांच्या पुस्तकातील एक मध्यवर्ती युक्तिवाद असा आहे की सोने-विनिमय मानकाचा अवलंब केल्याने, जेथे रुपयाचे मूल्य सोन्यामध्ये परावर्तित केले जात होते परंतु चलन स्वतःच सोन्यामध्ये थेट पूर्तता करता येत नव्हते, ज्यामुळे गंभीर आर्थिक अस्थिरता निर्माण झाली. सोन्याच्या जागतिक बाजारातील चढउतार आणि ब्रिटिश सरकारच्या धोरणांमुळे व या व्यवस्थेमुळे भारत कसा असुरक्षित झाला हे त्यांनी स्पष्ट केले. आंबेडकरांनी या व्यवस्थेच्या परिणामांचे बारकाईने विश्लेषण केले आणि भारतीय लोकसंख्येची क्रयशक्ती कशी कमी झाली आणि महागाई कशी वाढली हे दाखवून दिले.

ब्रिटिश वसाहतवादी धोरणांची समीक्षा

ब्रिटिश वसाहतवादी आर्थिक धोरणांवर आंबेडकरांची टीका कठोर आणि पृष्ठीकारक आहे. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की ब्रिटिश प्रशासनाचा मुख्य हेतू भारताच्या आर्थिक कल्याणाच्या खर्चावर ब्रिटिश अर्थव्यवस्थेच्या हिताची सेवा करणे हा होता. भारतीय कच्च्या मालाची निर्यात आणि ब्रिटिश उत्पादित वस्तूंची आयात सुलभ करण्यासाठी वसाहतवादी आर्थिक धोरणे कशी आखण्यात आली होती, त्यामुळे भारताच्या आर्थिक विकासासाठी हानीकारक असा कायमचा व्यापार असमतोल कसा निर्माण झाला, हे आंबेडकरांनी स्पष्ट केले.

आंबेडकरांनी ठळकपणे मांडलेल्या महत्वाच्या मुद्द्यांपैकी एक म्हणजे ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी विनिमय दरांमध्ये केलेली फेरफार होय. त्यांनी दाखवून दिले की, ब्रिटिश सरकारने भारतीय निर्यातदारांचे नुकसान करून ब्रिटिश निर्यातदारांच्या फायद्यासाठी जाणूनबुजून जादा मूल्याचा रुपया कसा राखला. आंबेडकरांच्या मते, यामुळे भारतीय उद्योग आणि कृषी क्षेत्रे खुंटली, ज्यामुळे व्यापक गरिबी आणि आर्थिक स्थैर्य निर्माण झाले.

चलन अवमूल्यनाची समस्या

आंबेडकरांच्या विश्लेषणाचा आणखी एक महत्वाचा पैलू म्हणजे त्यांनी चलन अवमूल्यनाच्या समस्येवर केलेली चर्चा होय. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी वेळोवेळी केलेल्या रुपयाच्या अवमूल्यनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर विध्वंसक परिणाम झाला असे त्यांचे म्हणणे आहे. अवमूल्यन आणि व्यापार असमतोल कमी करण्याचे उद्दिष्ट असताना अनेकदा जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमती वाढल्या होत्या. ज्यामुळे भारतीय लोकसंख्येला भेडसावणाऱ्या आर्थिक अडचणी वाढल्या.

चलनाचे अवमूल्यन आणि त्याचा चलनवाढीवर होणाऱ्या परिणामाबाबत आंबेडकरांची अंतर्दृष्टी विशेष उल्लेखनीय आहे. अवमूल्यनामुळे रुपयाची क्रयशक्ती कशी कमी होते आणि वास्तविक वेतनात घसरण कशी होते याचे ते तपशीलवार परीक्षण करतात. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की, वसाहतवादी आर्थिक व्यवस्थेतील अंतर्निहित असमानता अधोरेखित करून, समाजातील गरीब घटकांवर अधिक विषमतापूर्वक परिणाम होतो.

सैद्धांतिक अंतर्दृष्टी

चलन व्यवस्थेच्या कार्यप्रणालीबद्दल डॉ. आंबेडकरांची सैद्धांतिक अंतर्दृष्टी सखोल आणि त्यांच्या काळाच्या पुढे जाणारी आहे. त्यांनी चलन मूल्यांकनाची तांत्रिकता, सोन्याच्या साठ्याची भूमिका, आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि भांडवली प्रवाह यासारख्या बाह्य घटकांच्या प्रभावाचा अभ्यास केला. त्यांचे विश्लेषण जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या परस्परसंबंधांचे आणि भारतासारख्या वसाहतवादी अर्थव्यवस्थेच्या असुरक्षिततेचे सखोल आकलन प्रकट करते.

डॉ. आंबेडकरांच्या कार्यातील सर्वात महत्त्वपूर्ण योगदान म्हणजे सुवर्ण विनिमय मानकावरील टीका होय. त्यांनी असे निदर्शनास आणले की, ही प्रणाली मूळतःच सदोष होती कारण ती सोन्याचा मोठा साठा राखण्यावर अवलंबून होती, जी मर्यादित संसाधने असलेल्या भारतासारख्या देशासाठी व्यवहार्य नव्हती. आंबेडकर सोन्याच्या विनिमय मानकामुळे होणाऱ्या चलनवाढीच्या दबावाच्या प्रतिकूल परिणामांवरही भर देतात, ज्यामुळे आर्थिक वृद्धी खुंटली आणि गरिबी वाढली.

धोरण व शिफारशी

डॉ. आंबेडकरांच्या धोरणात्मक शिफारशी कदाचित पुस्तकाचा सर्वात प्रभावशाली भाग आहे. ते एका व्यवस्थापित चलन व्यवस्थेची वकिली करतात, ज्यामुळे चलनविषयक धोरणात अधिक लवचिकता आणि भारताच्या आर्थिक वास्तवाशी उत्तम संरेखन होऊ शकेल. त्यांनी केंद्रीय बँकेच्या स्थापनेचा प्रस्ताव मांडला, ही कल्पना 1935 मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या निर्मितीनंतर साकार झाली. डॉ. आंबेडकरांची केंद्रीय बँकेची कल्पना ही एक स्थिर आणि स्वायत्त मौद्रिक संस्था निर्माण करणे होती. जी देशाचे चलनविषयक धोरण प्रभावीपणे आणि स्वतंत्रपणे व्यवस्थापित करू शकेल. त्यामुळे वसाहतवादी हितसंबंध जोपासल्या जाणार नाही.

केंद्रीय बँक व्यतिरिक्त, आंबेडकरानी रुपयाला स्थिर करण्यासाठी इतर अनेक उपाय सुचविले आहेत. यामध्ये चलन निर्माण करण्यामधील सुधारणा, विनिमय दरांचे चांगले नियमन, आर्थिक वृद्धी आणि विकासाला प्रोत्साहन देणारी धोरणे यांचा समावेश आहे. त्यांच्या शिफारशींमधून रुपयाच्या समस्येच्या मूळ कारणांना दूर करण्यासाठी संरचनात्मक सुधारणांच्या गरजेचे सखोल आकलन दिसून येते.

प्रासंगिकता

"द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी" ची प्रासंगिकता त्याच्या तत्कालीन ऐतिहासिक संदर्भाच्या पलीकडे आहे. डॉ. आंबेडकरांचे विश्लेषण आणि शिफारशींना विकसनशील देशांमधील चलनविषयक धोरण आणि आर्थिक व्यवस्थापनासाठी कायम महत्त्व आहे. कठोर

चलनप्रणाली आणि धोरण-निर्मितीमध्ये लवचिकता आणि स्वायत्ततेची वकिली याबद्दलची त्यांची टीका समकालीन आर्थिक विचारांशी जुळते.

शिवाय, आंबेडकरांचे कार्य हे त्यांच्या अचाट बुद्धिमत्तेचे आणि तत्कालीन महत्त्वाच्या समस्यांचे निराकरण करण्याच्या वचनबद्धतेचा पुरावा आहे. सामाजिक सुधारणा आणि राजकारणातील त्यांच्या अजोड कार्यकर्तृत्वामुळे आर्थिक विचारातील त्यांचे योगदान अनेकदा झाकोळले जाते. तथापि, "द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी" हा ग्रंथ त्यांच्या अर्थशास्त्रीय ज्ञानाचा आवाका आणि गुंतागुंतीच्या आर्थिक समस्यांशी तितक्याच कठोरतेने आणि उत्कटतेने सामील होण्याची क्षमता अधोरेखित करते.

समीक्षा आणि प्रभाव

जेव्हा "द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी" प्रथम प्रकाशित झाले, तेव्हा त्याला विद्वान आणि धोरणकर्त्यांकडून मोठ्या प्रमाणात प्रशंसा मिळाली. तथापि, तत्कालीन राजकीय गतिमानता आणि ब्रिटिश आर्थिक धोरणांच्या व्यापक वर्चस्वामुळे त्याचा प्रभाव काहीसा झाकोळला गेला. असे असूनही, या पुस्तकाला भारतीय आर्थिक चिंतनात मूलभूत साहित्य म्हणून गेल्या काही वर्षांत मान्यता मिळाली आहे.

समकालीन अर्थशास्त्रज्ञ आणि इतिहासकारांनी आंबेडकरांच्या कार्याची पुनरावृत्ती करून सध्याच्या आर्थिक आव्हानांच्या संदर्भात त्याची प्रासंगिकता अधोरेखित केली आहे. व्यवस्थापित चलन प्रणाली आणि केंद्रीय बँकिंगवर असणारा या पुस्तकाचा भर आधुनिक आर्थिक धोरणाच्या चर्चामध्ये प्रतिध्वनीत होतांना दिसतो. शिवाय, आर्थिक स्वायत्तता आणि स्वावलंबनाची आंबेडकरांची हाक वसाहतोत्तर आर्थिक विकासाच्या संदर्भात समर्पक राहते.

"द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी" हे केवळ त्याच्या कठोर विश्लेषणासाठीच नाही तर त्याच्या चिरस्थायी प्रासंगिकतेसाठी देखील भारतीय आर्थिक चिंतनातील एक ऐतिहासिक कृती आहे. वसाहतवादी आर्थिक धोरणांच्या त्रुटींबद्दल आंबेडकरांची अंतर्दृष्टी आणि मौद्रिक सार्वभौमत्वासाठी त्यांचे समर्थन आजही प्रतिध्वनित होते, कारण राष्ट्रे जागतिक वित्तीय

प्रणालींच्या गुंतागुंतीशी झुंजत आहेत आणि त्यांचे आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवू इच्छित आहेत.

डॉ. आंबेडकरांचे कार्य अर्थशास्त्र आणि सामाजिक न्यायाच्या छेदनबिंदूवर प्रकाश टाकते. त्यांचे विश्लेषण केवळ आर्थिक सिद्धांताच्या पलीकडेच जात नाही तर, आर्थिक धोरणांच्या मानवी प्रभावावर देखील जोर देते. चलनाचे अवमूल्यन आणि चलनवाढ यांचा गरीबांवर कसा परिणाम होतो यावर लक्ष केंद्रित करून, आंबेडकर आर्थिक निर्णयांच्या व्यापक सामाजिक परिणामांकडे लक्ष वेधतात. या ग्रंथातील त्यांचे विचार सर्वसमावेशक आणि न्याय्य समाजाच्या त्यांच्या दृष्टीचा पुरावा आहे.

समारोप

डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांचा हा ग्रंथ ऐतिहासिक आणि राजकीय संदर्भांच्या सखोल आकलनासह प्रभावी आर्थिक विश्लेषण प्रदान करतो. आंबेडकरांचे रुपयाच्या समस्येचे परीक्षण सर्वसमावेशक आणि अंतर्दृष्टीपूर्ण आहे, जे आर्थिक धोरण आणि व्यवस्थापनासाठी मौल्यवान धडे देतात. स्थिर आणि स्वायत्त चलन व्यवस्थेच्या त्यांच्या दृष्टीचा भारताच्या आर्थिक परिदृश्यावर कायमस्वरूपी प्रभाव पडला आहे आणि जगभरातील अर्थशास्त्रज्ञ आणि धोरणकर्त्यांना प्रेरणा देत आहे. डॉ. आंबेडकरांची ही साहित्यकृती त्यांचे बौद्धिक तेज आणि त्यांच्या काळातील गंभीर समस्या सोडवण्याच्या त्यांच्या बांधिलकीचा पुरावा आहे. आर्थिक साहित्यात "द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी" हा एक महत्त्वाचा ठेवा आहे, जो मौद्रिक व्यवस्थेतील गुंतागुंत आणि वसाहती संदर्भात आर्थिक विकासाच्या आव्हानांबद्दल सखोल अंतर्दृष्टी देतो. "रुपयाचा प्रश्न" या

ग्रंथाच्या शताब्दी वर्षाच्या निमित्ताने, आपण त्यांच्या विचारांवर पुनर्विचार करण्याची आणि त्यांच्या आर्थिक दृष्टिकोनाचे महत्त्व नव्याने अधोरेखित करण्याची संधी घेतली पाहिजे.

संदर्भ :

- Ambedkar, B. R. (1923). *The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution*. Thacker & Co. Ltd.
- Chakrabarty, B. (2000). *Social and Political Thought of B. R. Ambedkar: Understanding of Social Justice*. Routledge.
- Jaffrelot, C. (2005). *Dr. Ambedkar and Untouchability: Analysing and Fighting Caste*. Columbia University Press.
- Kumar, R. (1982). "Dr. B. R. Ambedkar: The Economist." *Economic and Political Weekly*, 17(10), 377-380.
- Omvedt, G. (1994). *Dalits and the Democratic Revolution: Dr. Ambedkar and the Dalit Movement in Colonial India*. Sage Publications.
- Rodrik, D. (2008). "The Real Exchange Rate and Economic Growth." *Brookings Papers on Economic Activity*, 2008(2), 365-412.
- Sen, A. (2000). *Development as Freedom*. Anchor Books.
- Thorat, S. K., & Deshpande, R. S. (1999). "Ambedkar's Role in Economic Planning and Water Policy." *Economic and Political Weekly*, 34(47), 3286-3294.
